

Отримана 24.09.2025

Прорецензована: 17.10.2025

Прийнята до друку: 24.11.2025

Електронна адреса: elisabeth_borysenko@ukr.net

DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-29-25-29>

Борисенко Є. «Розумні» раціональності Ю. Габермаса та «нерозумний» кордоцентризм: до проблеми побудови громадянського суспільства в Україні. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філософія»: науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2025. № 29. С. 25–29.

УДК 17(477)+321.7

Єлизавета Борисенко

«РОЗУМНІ» РАЦІОНАЛЬНОСТІ Ю. ГАБЕРМАСА ТА «НЕРОЗУМНИЙ» КОРДОЦЕНТРИЗМ: ДО ПРОБЛЕМИ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу потенціалу України в розбудові демократичної моделі суспільства крізь призму етики дискурсу, концептуально обґрунтованої К.-О. Апелем та Ю. Габермасом. Прагнення українського народу до європейської інтеграції розглядається як історично зумовлений і водночас актуальний процес, що набуває особливого значення під час російсько-української війни та боротьби за проєвропейський цивілізаційний вибір. Україна, будучи частиною глобалізаційних процесів, водночас лишається доволі молодою державою з демократичними інститутами, які перебувають на етапі становлення та потребують глибокого теоретичного осмислення. Методологічною основою дослідження виступає дискурсивна етика, яка дає змогу оцінити можливості комунікативної раціоналізації як засобу консолідації громадянського суспільства. Особлива увага приділяється взаємодії «розумних» чинників – механізмів раціонального діалогу, горизонтальної взаємодії та пошуку консенсусу – та «нерозумних» елементів, серед яких виокремлено український кордоцентризм. Цей феномен тлумачиться як емоційно-ціннісний імпульс до добра й справедливості, що здатний підсилювати моральну складову суспільства. Зроблено висновок, що поєднання раціональної комунікативності та кордоцентричної чуттєвості може стати як підґрунтям демократичного поступу, так і джерелом ризиків, подолання яких потребує подальших наукових розвідок.

Ключові слова: комунікативна раціональність, кордоцентризм, етос, етика, громадянське суспільство, європейські цінності.

Yelyzaveta Borysenko

THE JÜRGEN HABERMAS'S 'RATIONAL' RATIONALITIES AND THE 'IRRATIONAL' CORDOCENTRISM: TOWARD THE PROBLEM OF CONSTRUCTING CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

The article is devoted to the study of the potential of Ukrainian society in building a democratic model of development through the lens of discourse ethics, conceptually grounded in the works of K.-O. Apel and J. Habermas. The starting point of the analysis is the assertion that Ukraine's aspiration for European integration has deep historical roots and remains relevant today, as the country simultaneously defends its independence in the Russo-Ukrainian war and seeks its place within the community of Western democracies. Ukraine is part of contemporary globalization processes, yet it remains a relatively young state, where democratic institutions and practices are still in the early stages of development and require thorough theoretical reflection. The methodological foundation of the study is discourse ethics, which allows for an assessment of the prospects of communicative rationalization as an important tool for consolidating civil society. Particular attention is paid to the interaction between "rational" factors – such as mechanisms of public dialogue, horizontal cooperation, and consensus-building – and "non-rational" components, including the Ukrainian cordocentrism. This phenomenon is understood as an emotionally and value-driven impulse expressing an intuitive striving for good, justice, and solidarity, while at the same time potentially leading to impulsive decisions and reducing critical reflection. The study takes into account previous research analyzing the development of Ukrainian society and emphasizes the importance of considering the emotional and cultural dimensions. The author highlights that the combination of rational communicative practices with the profound "choice of the heart" creates both unique advantages for democratic progress and certain risks: impatience with higher authorities, a tendency toward excessive individualism, and the dominance of strategic rationality over the ethics of mutual understanding. It is concluded that harmonizing rational and emotional dimensions, as well as addressing potential risks of societal fragmentation, constitutes a key avenue for further research. Such an approach allows for a deeper understanding of the specificity of the Ukrainian ethos, identification of its strengths and weaknesses, and the development of pathways to strengthen democratic practices necessary for Ukraine's full integration into the European democratic space.

Keywords: communicative rationality, cordocentrism, ethos, ethics, civil society, European values.

Вступ. Чи не в усі часи український народ демонстрував своє прагнення долучитися до європейського, західного, прогресивного світу, відчуваючи спорідненість із цінностями свободи, людської

гідності та демократії. Ця тенденція зберігається і сьогодні, коли наша країна не лише вчергове захищає свою незалежність у російсько-українській війні, а й послідовно відстоює свій проєвропейський вибір, доводячи світові здатність бути повноправним учасником глобальної цивілізаційної спільноти. Україна є невід'ємною частиною сучасних глобалізаційних процесів, активно реагує на виклики міжнародної політики, цифрових трансформацій та культурних змін, проте водночас продовжує шукати власні шляхи розвитку. З огляду на складні історичні обставини, тривалі періоди бездержавності та колоніальної залежності, вона залишається доволі молодою державою, де демократичні інститути та практики перебувають на етапі становлення і часто потребують додаткового осмислення та зміцнення.

Саме тому особливо важливим видається з'ясувати потенціалу України щодо реалізації ефективної моделі демократії, яка відповідала б не лише західним стандартам, а й унікальним культурно-етичним особливостям нашого народу. Цей процес неможливий без ґрунтовного аналізу як «розумних» чинників – раціональних передумов для розвитку комунікативності, політичної культури, громадянської активності, – так і емоційного складника, що виявляється у притаманному українцям кордоцентризмі, інтуїтивному прагненні до справедливості та добра. Розгляд українського шляху крізь призму етики дискурсу дозволяє не лише виявити сильні й слабкі сторони національного етосу, а й зрозуміти, у який спосіб поєднання раціонального та емоційного може сприяти побудові стійкого громадянського суспільства та гармонійному входженню України в європейський демократичний простір.

Задля досягнення поставленої мети доцільно звернутися до методологічних засад дискурсивної етики, розроблених К.-О. Апелем та Ю. Габермасом. У науковому дискурсі вже наявні дослідження, виконані А. Лоем та А. Єрмоленком, у яких розвиток та сучасний стан українського суспільства проаналізовано крізь призму етики дискурсу. Водночас зазначені розвідки зосереджувалися переважно на раціональних аспектах комунікативної взаємодії та не враховували «нерозумні» чинники, зокрема феномен кордоцентризму, що становить важливу складову українського культурно-етичного контексту.

Що таке «Європа» і «європейські цінності»

«Європейській вибір України радше є вибором серця, ніж добре прорахованою прагматичною стратегією» [7, с. 143] – вважає М. Култаєва. І справді, в уявленні пересічних українців Європа виступає як священний Грааль, долучившись до якого, ми позбудемося багатьох проблем. Ніби Україна без зусиль впишеться у європейський контекст, проте не кожен усвідомлює, що до омріяної «Європи» ще необхідно дійти, докладаючи власних зусиль.

То насправді чим є Європа та європейські цінності? Не будемо описувати реальний стан справ, а звернімося до самої ідеї, яку, зрештою, й беруть за взір, коли йдеться про поняття «Європа». У її витоків ми, безперечно, побачимо І. Канта з його моральною філософією та ідеєю «вічного миру» – всесвітнього громадянського порядку, який ґрунтується на взаємоповазі, врахування свободи іншого, дотримання принципів справедливості. Кантівський проєкт «вічного миру» знаходить свій відгомін у дискурсивній теорії. Подібно до того, як Кант вбачав ув основі світового устрою громадянський порядок, вибудований за універсальними апіорними законами, які б регулювали відносини людей по усьому світу, К.-О. Апель та Ю. Габермас передбачають світ, де переважали б універсалістські принципи макроетики (це фактично, ті самі кантівські принципи). Найголовніша відмінність кантівської теорії та дискурсивної теорії полягає в тому, що сам Кант, відповідно до свого часу, керувався уявленням про те, що розум є суб'єктивним, натомість для авторів комунікативної теорії він є інтерсуб'єктивним – тобто таким, який враховує позиції усіх суб'єктів у світі плуральності істин, що й віддзеркалюється у виразі Габермаса: «єдність розуму в розмаїтті його голосів».

Отже, задля узгодження цих «голосів», Апель та Габермас передбачають існування універсалістських законів макроетики, що уможливили б незалежний дискурс між усіма рівноправними учасниками такий діалог якраз і уможливлюється в громадянському суспільстві, на що й звертає увагу Габермас. Категорії «громадянське суспільство» він присвячує свою працю «Структурні перетворення у сфері відкритості...», через яку червоною ниткою тягнеться думка про те, що «громадянське суспільство» – є безпосередньою ознакою розвинутої політичної культури. Тобто, щоб долучитися, до цієї самої «Європи», Україна мусить стати на шлях побудови власного громадянського суспільства.

Найбільш значущою ознакою громадянського суспільства є перевага комунікативної раціональності, якій Габермас протиставляє стратегічну (інструментальну) раціональність. Остання має на меті

досягнення індивідуального інтересу, це цілеспрямована діяльність. Між індивідами, орієнтованими стратегічно, може виникати лише компроміс інтересів. Комунікативна ж дія, полягає в досягненні взаємного консенсусу, тобто повного узгодження дій, які не завдають шкоди інтересам обох сторін. Така дія спрямована на взаєморозуміння.

Громадянське суспільство та український контекст: раціональна сторона

У кожному народному етосі має бути місце для макроетики, у деяких культурах, якщо пильніше придивитися до їхніх етик, частка її принципів уже імпліцитно існує. Повага до свободи іншого, тяжіння до справедливості, прагнення здорового діалогу – усе це вказує на зачатки універсалістських норм. Кожен народ має світ панівний етос, що й складає ядро його життєсвіту, де кожен окремий індивід і керується його цінностями, звичаями й установками, творячи свої дії, виносячи судження, формує власний світогляд тощо. Не можна, на думку А. Єрмоленка, виходячи з цих формуючих чинників, визначати українську націю позачасово як селянську чи хліборобську (до чого схильні деякі дослідники), а звертати увагу й на те, «... на якому щаблі перебуває сучасна Україна...» [5, с. 35].

У кожному народові по-різному проявляються комунікативна і стратегічна раціональності, тому для того, щоб пройти, на думку А. Єрмоленка, «тест на універсальність» [5, с. 27] та зрозуміти, на якому ґрунті можливе проростання громадянського суспільства в Україні, потрібно розібратися, яку роль відіграє й відіграла та чи інша раціональність у нашого народу.

Комунікативну раціональність ще називають «жіночою», адже вона пов'язана з суб'єкт-суб'єктними відносинами, тобто таким, де кожен співрозмовник дбає про іншого (як мати дбає про дитину). Тобто, наскільки така раціональність проявлятиметься в народній культурі залежить те, яку роль відіграє у ній жінка. Відтак звернімо увагу на роль жінки в українській традиції.

Ще М. Костомаров вказував, що українці, на відміну від росіян, ставляться до жінки досить шанобливо, зауважуючи не лише її зовнішню, а й внутрішню красу: «Українська жінка в поезії українського народу, змальована такою духово-прегарною, що й у самому своєму упадку виявляє поетично свою чисту натуру й соромиться свого пониження» [6]. Таку значну роль жінки можна пояснити історичними обставинами. Справа в тому, що досить часто жінка лишалася на господарстві сама, адже всі дорослі чоловіки були змушені подовгу перебувати у війську. Відтак увесь хатній побут та виховання дітей лягало на жінок, тому й не дивно, що в думках підростаючого покоління саме мати грала роль «голови сім'ї», а, повертаючись додому, чоловікові просто лишалося змиритися з цим, хоча, його роль ніяк не применшувалася. Проте варто зауважити, що такий устрій життя був лише на Лівобережжі, водночас Правобережжя мало сильніші патріархальні традиції.

Окрім провідної ролі жінки в сім'ї, на «... стійкість жіночої нераціоналізованої комунікативної парадигми» [5, с. 38] вплинула, на думку О. Кульчицького, також і відсутність постійної та жорсткої державної влади. Це й зумовило те, що українці почали об'єднуватися в спільноти, де в комунікації й вирішувалися актуальні проблеми. Звідси й схильність до анархії, адже усяка батьківська влада сприймалася як насильницька. Усі ж члени громади сприймалися як рівні серед рівних, а тому ніхто з них не міг стати вищим за інших. Відтак Костомаров пише про те, що «народ розуміє, що кожен громадянин є сам про себе людиною незалежною, самостійним господарем; обов'язки його супроти громади не йдуть далі сфери тих відносин, які установає зв'язок її членів ради спільної безпеки й добра кожного» [6], такі міркування бачимо й у Б. Цимбалістого.

Урешті, така організація малих спільнот обертається «хуторянським індивідуалізмом» та слабкістю демократичного устрою як такого, що й призводить до краху об'єднань державного рівня, адже рішення приймаються лише з огляду на конкретну власну громаду, а не на загальнодержавні норми. Звідси й індивідуалізм особи, яка починає протиставляти себе громаді.

Можна припустити, що такий індивідуалізм передбачає стратегічну раціональність, адже тут переважають особисті інтереси або ж інтереси вузької спільноти. Відтак унеможлиблюється й загальна громадянська думка. П. Бурдє, наприклад, вважає, що громадянська думка – це конструкт, зведена сума усіх індивідуальних думок, при цьому ніякого консенсусу не існує [11]. Отже, громадянське суспільство у розумінні Габермаса не може існувати за таких умов.

Український кордоцентризм як нерозумна розумність

Окрім «розумних» комунікативної та практичної раціональностей Габермаса, у нашій культурі завжди був і «нерозумний» елемент, який також відіграє значну роль у становленні українського

етосу. Це можна зрозуміти уже з наведеної на початку цитати Култаєвої, а саме – «вибір серця». Кордоцентризм узагалі більшість дослідників вбачає як одну з провідних рис українців (згадаймо хоча б роботи Д. Чижевського чи В. Горського). Проте саме це явище не є винятково українським, воно прийшло до нас із Європи ще із часів Середньовіччя (зокрема Августина Блаженного). У самій європейській традиції «логіці серця» пильну увагу приділяв М. Шелер: серце виявляється органічно вплетеним у матеріальний світ цінностей, «цінності завжди задані в емоційному спогляданні душі, або серця» [3, с. 18]. Такі міркування бачимо ще у Г. Сковороди в діалозі «Наркіс» чи у Пісні 28:

Брось коперниковски сферы!

Глянь в сердечныя пещеры.

В душѣ твоей глагол. Вот будеш с НИМ весіол! [9]

Тобто, якщо Кант розумів апіорні універсальні закони як такі, що мають бути віднайдені розумом, то кордоцентризм передбачає, що всяке благо життя може таїтися у власному серці людини. Вже у П. Юркевича читаємо: «Серце є таблиця, на якій написаний природний моральнісний закон...» [10, с. 77]. «Розум серця» сам приведе до щасливого й благого життя, гармонії людини зі світом. Саме серце має підказати нам правильні рішення та відсторонити від хибних. Чи не тому, коли нам щось сподобалося, ми вживаємо метафору «припало до душі», адже згідно з теорією Д. Лакоффа, саме метафори структурують нашу діяльність [12]. Навіть у наші дні багато людей керуються цим принципом, «обираючи серцем». От лише цією особливістю українців у своїх інструментальних цілях не гребують користуватися рекламодавці чи політики, згадаймо лише, що символом однієї з політичних партій було червоне серце й гасло, на кшталт «голосуйте серцем».

З іншого боку, діяти «за покликом серця», це також діяти емоційно, зопалу. Найяскравіше цю рису можна проілюструвати згадавши події 2013–2014 років. За даними опитування «Українське суспільство», проведеним Інститутом соціології НАНУ, у 2013 році на запитання: «Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?» відповідь «Малоймовірно» дали 59.1 % респондентів і лише 20.2% припустили достатню ймовірність. А на запитання: «Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?» – 52.6% відповіли відмовою і лише 20.2% висловили свою готовність. Проте, як бачимо, згодом надміру жорсткі дії влади таки змусили вийти людей на вулиці.

Висновок

Отже, «обираючи серцем» європейський курс, ми прагнемо радше не так до реальної Європи, як до бажаного стану, ідеалу. Цей ідеал є втіленням справедливості, свободи та взаємоповаги. Тобто українці інтуїтивно прагнуть бути вписаними у прогресивний європейський контекст, не бути «європейцями другого гатунку» [8, с. 190]. Про рішучі дії українського народу свідчать уже Помаранчева революція чи Революція Гідності, а нинішня затята боротьба з рашизмом (що є антиподом прогресивного демократичного світу) як безпосередньо на полі бою, так і в інформаційному просторі лише закріплює цю тенденцію.

Відтак Україна має всі необхідні передумови для розбудови справжнього громадянського ладу. До «розумних» чинників можна віднести глибинні культурні задатки до розвитку комунікативності, прагнення до діалогу та готовність до співпраці, що закорінені як у національних традиціях, так і в сучасних демократичних практиках. Водночас діє й «нерозумний» кордоцентризм – особлива емоційно-ціннісна настанова українців, що виявляється у щирому, інтуїтивному прагненні до добра, справедливості та взаємної підтримки.

Поєднання раціональної комунікативності та глибинного сердечного пориву створює унікальний потенціал для формування суспільства, заснованого на довірі, солідарності та відповідальності. Саме комунікативна раціоналізація, яка передбачає відкритий обмін думками, публічні обговорення спільних проблем і вироблення взаємоприйнятних рішень, може стати тим знаряддям, яке забезпечить гармонійне становлення громадянського суспільства в Україні та сприятиме зміцненню демократичних інституцій.

Водночас існують і певні ризики для становлення та розвитку громадянського суспільства. Нетерпіння до верховної влади, зумовлене історичною недовірою до державних інституцій та негативним досвідом централізованого управління, може провокувати фрагментаризацію громадянських ініціатив, зростання конфліктності та ослаблення горизонтальних зв'язків між різними соціальними

групами. Прагнення до індивідуалізму, що нерідко постає як форма захисту власної свободи, здатне ускладнювати ефективну комунікацію, підривати готовність до колективних рішень і сприяти переважанню стратегічної раціональності, коли власна вигода чи короткостроковий результат беруть гору над спільним благом.

До того ж так званий «вибір серця» – притаманний українській культурі кордоцентричний імпульс – хоча й несе в собі потужний потенціал моральності та щирості, водночас може бути надто емоційним та непередбачуваним. Такий вибір інколи сприяє прийняттю рішень без належного раціонального обґрунтування, що створює ризики помилкових або непослідовних дій у суспільно важливих процесах.

Дослідження цих потенційних загроз, аналіз їх культурно-історичних коренів, а також пошук шляхів гармонізації емоційного та раціонального начал становлять важливу перспективу подальших наукових розвідок, спрямованих на вироблення стратегій зміцнення демократії та стійкого розвитку громадянського суспільства в Україні.

Література:

1. Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність, в: Єрмоленко А. М. *Комунікативна практична філософія*. Київ: Лібра, 1999. С. 355–371.
2. Габермас Ю. *Структурні перетворення у сфері відкритості* / пер. з нім. А. Онишко. Львів: Літопис, 2000. 319 с.
3. Єрмоленко А. М. *Етос і мораль у сучасному світі*. Київ: ПАРАПАН, 2004. С. 7–39.
4. Єрмоленко А. М. *Комунікативна практична філософія*. Київ: Лібра, 1999. 487 с.
5. Єрмоленко А. М. Структурні зміни українського етосу як комунікативний чинник національної ідеї, в: *Національна ідея і соціальні трансформації в Україні*. Київ: Український центр духовної культури, 2005. С. 26–54.
6. Костомаров М. *Дві руські народності* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/k/kostomarov-mikola/1656-mikola-kostomarov-dvi-ruski-narodnosti>
7. Култаєва М. Контури європейського громадянського суспільства і українська реальність, в: *Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови*. Київ: Інститут ліберального суспільства, 2007. С. 143–152.
8. Лой А. М. Lernprozess: український досвід, в: *Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід*. Київ: Етна-1, 2006. С. 21–35.
9. Сковорода Г. *Повна академічна збірка творів* / за ред. Л. Ушкалова. Харків: Майдан, 2010. 1400 с.
10. Юркевич П. *Вибране* / перекл. з рос. В. П. Недашківського; упоряд., передм. і прим. А. Г. Тихолаза. Київ: Видавництво гуманітарної літератури «Абрис», 1993. 416 с.
11. Bourdieu P. *Public Opinion does Not Exist* [Electronic resource]. Режим доступу: <https://saturnin.info/public-opinion-does-not-exist/>
12. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 242 p.